

СТАНОВИЩЕ

за хабилитационен труд на Елена Азманова – Рударска

„РИТУАЛНОТО СЛОВО в българската лирика след Освобождението”

Структура на работата - Хабилитационният труд на Елена Азманова – Рударска се състои от четири глави, заключение, библиография, и 2 допълнителни части, озаглавени съответно „Литература” (списък на заглавията на използваните извори) и „Антология” (съдържаща някои от литературните текстове, върху които са направени наблюдения в предложената разработка) Трудът съдържа 230 печатни страници, от които 6 стр. библиография и 55 стр. приложение. Всяка от отделните глави обединява подглави, търсеци различни аспекти на поставения в основната глава проблем.

Общото впечатление, което работата оставя, е за **интересен подбор на тема**, свързана с литературни форми, които обикновено остават извън фокуса на внимание на литературната история и критика, и които се осмислят в значителна степен като периферни по отношение на класически жанрове от типа на поемата, одата, сонета, баладата и пр. Подобна изследователска ориентация може да бъде вписана в контекста на засиления в периода на постмодернизма афинитет към алтернативното или неканоничното, към пренебрегваното или недооцененото, довел и до някои знакови публикации. Разработката демонстрира добър подбор на аспектите на изследване, които често са кодирани в заглавията на главите и подглавите (пример за това е II глава и прилежащите ѝ 4 подглави). Очертана е линия на разглеждане на литературните текстове, подчинена на хронологичния принцип, от който на места са допуснати известни отклонения.

Първата част на труда – „**Онтология на ритуалните форми**” – съдържа 3 подглави. „*Феноменът „ритуално слово”*” е насочена към предпоставките, породили интереса на авторката към ритуалното слово – визирани се най-вече мемоарните текстове, които са обект на внимание в по-ранна книга на Е. Азманова. Разработката не извежда конкретна дефинираност на понятието „ритуално слово” – потърсено е по-скоро неговото дескриптивно отграничаване или пряко жанрово номиниране, както и определяне на разновидностите, чрез които този тип слово присъства в подбраните от авторката на труда творби. В своята цялост подглавата се позовава основно на публикации на М. Арнаудов, свързани най-вече с молитвите и клетвите. Открити са някои особености, характерни за съответния вид словесност, от типа на съпровождаща жестовост, споменаване на обект/адресат на словото, знакови атрибути като богослужебни книги, оръжия и пр. Разграничението между клетвата и молитвата като основни обекти на внимание е проведено по следния начин: „Клетвата се стреми да предизвика, да промени, да разтвори и в този смисъл да раздели света на чужд – свой; приятел враг. Докато молитвата се изпълнява с предпазна функция – за закрила, извикване на божествения дух и даряване, т. е. Бог да дари на моления се необходимата подкрепа, то клетвата е вричане на себе си; обет, обещание, в което

изпълняващият я влага своите стремежи, принася себе си. При молитвата има жертва, страдащ, при клетвата – деятел, победител.”(13) Разграничението има предвид конкретни молитви и клетви, поради което изисква известни уговорки и уточнявания (публикациите върху молитвите, които могат да послужат като отправна точка, не са малко и биха могли да подпомагнат обобщенията) – клетвата проклятие може да бъде свързана с представата за света като „чужд” с определени уговорки, но при клетвата вричане спецификите са различни. По-убедително звучи наблюдението, че докато клетвата вричане „настоява за себеизява”, молитвата „се стреми към самосъхранение” (14), въпреки че съществуват различни видове молитви и не всички те търсят „самосъхранение” на молещия се (напр. покаяните молитви, молитвите за „другите”, нетъждествените с Аза) В „*Исторически и теоретически аспекти на ритуалното слово*” като обект на изследването са извидени „определена група лирически текстове – молитва, клетва, химн, марш.”(15) Авторката правомерно настоява на функционалността като основен отличителен белег на този вид текстове, както и на тяхната дискурсивна поместеност. Направен е преглед на редица определения на молитвата, неминуемо отвеждащи към средновековната традиция, както и опит те да бъдат тълкувани или въведени в по-широк културен и литературен контекст, като някои от твърденията изисват прецизиране или аргументация. Произходът на клетвата е обвързан с фолклорната култура, като тук наложително е разделението между клетва вричане и клетва проклятие. Изведени са 6 характерни особености, обединяващи литературните форми, които следва да бъдат разгледани и интерпретирани. Известни възражения може да породят т. 5, в която се твърди, че „всички те (тези форми – б.м.) са сакрални и се вярва в тяхната магическа сила” (20) – струва ми се, че маршът като една от тези форми с твърде много усилия може да бъде възприет като сакрален и магически. Заедно с това са допуснати някои терминологични или литературноисторически неточности, които внасят известно объркване в изложението (напр. „...маршът се проявява по-устойчиво на Балканите по време на националноосвободителните борби. Това е времето на Късното Средновековие, когато молитвата, клетвата и химнът започват да се охудожествяват.”(21) Очаквано в подглавата „*Генезис на ритуалните форми*” погледът е насочен към старобългарската литература, като ясно личи и стремеж към очертаване на развойни процеси или връзки с новобългарските текстове. Някои от постановките обаче изискват повече внимание при формулировката си, за да се избегнат неточности или противоречия (Напр. твърдението, че източноправославните книжовници се ориентират към историографската книжнина, докато католическите съставят предимно сборници с молитви и поучения (25). Дори и бегъл поглед върху книжовната продукция от периода показва, че религиозната литература заема приоритетно място в нея.) С известно усилие може да се възприеме и постановката, че молитвата е насочена към съхранение на духа, докато клетвата към съхранение на телоса (25). Обърнато е внимание и върху „влиянието на чуждите литератури” върху разглежданите форми, като в този случай са визирани направления и естетики, принадлежащи към епохата на модерността.

II. Ритуалното слово в българската лирика след Освобождението. I. „Молитвата и клетвата в българската лирика: манипулациите на жанра” – В тази част от текста

лесно различимо е настоящето акцентирание върху ситуационното функциониране на формите на молитвата и клетвата, което е основателно(36). Ако констатациите на Азманова свързани с въздействащата сила на словото надхвърлят рамките на позоваванията на различни фолклористи, най-вече наши, и се насочат към една по-широка теоретична основа, доколкото засегнатият проблем е фундаментален и има своите библейски измерения, които не би следвало да бъдат подминавани, трудът би придобил нови качества. В очертавания в подглавата проблемен кръг анализът на „Моята молитва”, опрян върху постановки на М. Шнитер, долавя определени характеристики на текста на структурно и семантично ниво, но пропуска други, които са не по-малко съществени и водят разсъжденията в различна посока (38-39). Потърсена е интересна връзка между „Моята молитва” и „Борба”, която позволява задълбочаване. Проследена е жестовостта, придружаваща молитвеното и клетвеното слово, в нейната обвързаност със знаковостта на телоса. Направен е изводът, че в лириката „молитвеното е подложено на съмнения, подмяна, манипулация, докато клетвата, заклинанието, вричането, обетът и до днес пазят първичното си значение”(41-42). Вероятно работата би спечелила, ако приведеното тук разбиране е подкрепено с наблюдения над конкретни текстове, които да го аргументират. Позоваванията са единствено на Ботев, а в края на подглавата са споменати имена на български поети, създали „литературни” молитви, за да се достигне до извода, че чрез модифицираните авторски молитви и клетви „модерният човек конструира представата за себе си” (42).

Един от големите въпроси, които поставя подглавата „*Между музика и поезия: кодовете на ритуалното*”, е свързан с проблема „жанровоопределящи” или „жанровонаподобяващи” форми се оказват молитвата и клетвата – дилема, осмислена чрез нейните проекции в конструкцията, ритъма, римата на поетическата творба. Маркирани са предпоставките, които ориентират изследването на избраните като обект на наблюдение словесни форми в определена посока. Азманова обвързва тясно оригиналната новобългарска ритуална лирика със смяната в авторовите предпочитания при избор на метрика, както и на синтактичен строеж (подчертано е важното място на синтактичния паралелизъм), възприемани като индикация за утвърждаващото се разграничение фолклор – литература. Съвсем защитимо е и подчертаването на определящата роля на реципиента при разглежданите словесни форми, както и съществената роля на „събитието”, което се оказва текстопораждащо. Дискусионно обаче е твърдението, че началото на ритуалната лирика се свързва със следосвобожденския период – самата авторка коментира и предосвобожденски текстове, които принадлежат на съответния тип словесност. Финалната част на главата дава отговор на поставения в началото въпрос за отношението на ритуалните творби към категорията жанр, като достига до заключението, че ритуалните текстове демонстрират по-скоро „жанроподобно поведение”. Това логически води до извода, че те не могат да бъдат разглеждани като принадлежащи на определени жанрове (тук вероятно добре би било да се изясни какво е разбирането за *жанр*). Подглавата „*Събитието в ритуалните текстове на лириката*” е посветена на химна като форма и носи основно информативен характер, като обръща поглед към историята на възникването и коментарите около някои от най-популярните химни у нас. На базата на

конкретни произведения е направено и любопитното заключение, че „писането на химните се осъществява повече по законите на епиката, отколкото на лириката”. Обобщенията на Е. Азманова относно спецификите и присъствието на химна като вид поетическо произведение в нашата литература са поместени в подглавата „*Вариативност на химничното слово*”, която съдържа интересни фактологически подробности. „*Социални функции на ритуалното слово*” коментира ритуалното слово като съотнесено с определени типове социално мислене и моделиране. Авторката на разработката ясно очертава няколко опорни пункта, които са използвани като основа за съпоставка между твърде различните по своята естетическа принадлежност и семантичен заряд творби, създадени в следосвобожденската епоха и най-често озаглавени „Молитва”. Проследени са редица произведения, четени през ключове като „отношението земно – небесно” или стих, ритъм, рима. Акцентирани са „сюжетоподобните елементи” при някои от молитвите (разграничени са „военновременните” и „мирновременните” молитви), които предполагат и специфичен код на четене. (78)

III. Модерният стих и стойностите на Аза

Интересът към промяната на лирическият Аз в контекста на модернизацията на българската литература в периода след Освобождението е в центъра на „*Промяната в лирическият Аз*” и е обвързан с основната тема на разработката по линията на възприятието на ритуалното слово като търсещо самоидентификация на личността при молитвата и клетвата в противовес на „приобщаващото слово” при химна и марша. (Тук трябва да припомним, че съществуват и т. нар. колективни молитви, в които субектът на говорене се самоизразява чрез 1 л. мн. ч.) Чрез въвеждането на текстове като „Паспорт” и „Разговор с огледалото” на К. Христов или „На себе си” на Дебелянов тази подглава подготвя приплъзването към следващата, „*Ритуално слово и ритуален образ*”, в която важна фигура е Сирак Скитник – боравещият с изображение и слово творец. Специално внимание е отделено на съпоставката на „молитвите” при Яворов и при Сирак Скитник в търсене на допирни точки между двамата поети. От своя страна, Т. Траянов, определен като „най-ритуалния” измежду българските символисти, най-вече въз основа на съдържанието се в „Български балади”, позволява препратка към илюстрациите на С. Скитник, предоставящи богат материал за наблюдения и съпоставки. Насочването към синтезното като форма на съществуване на модерното изкуство е правомерно, като в конкретния случай Азманова търси наслагването между слово и изображение най-вече в концепта на молитвеното и заклинателното, а в „*Ритуал и посвещение*” заклинателното слово е мислено като сплав на молитвеното, химническото и клетвеното. Любопитно, след изразени схващания за промяната на вкусовете по отношение на стихосложението като индикация за модернизация, в тази част от разработката се прави заключението, че „стихът на ритуалното слово трудно се променя съществено”(115). Обобщителните думи в края на главата, съсредоточена върху произведения на „модерните” поети, са следните: „Така себепознанието довежда до реализация на свръхчовек и богоборец. Това е свръхсетивността на модерното

писане, след което ритуалната лирика отново се снижава в стойностите на популярното и масовото писане.” (123)

IV. Ритуалното слово и социалистическият реализъм.

Подглавите „*Развой на пролетарската поезия*” и „*Марш и дисциплиниране*” внасят необходимото уточнение, че под „лява литература” ще се разбира литературата, предшестваща прогласяването на социалистическия реализъм, което предполага понататъшно избистряне на заявката за връзката между тази литература и социалистическия реализъм, заложена в заглавието на съответната глава. Въведени са и понятията *партийна литература*, *пролетарска литература*, които би следвало да носят различна акцентираност. Разработката се стреми да се вгледа в процесите, движещи развитието на литературата ни в съответния период, но ми се струва, че някои от постановките, свързани с основните тенденции и периодизации, изискват прецизиране или извеждането на по-ясни логически връзки между отделните наблюдения или заключения. (127-128). Вероятно редактирането на редица пасажки (вкл. и на синтактично ниво би допринесло за преодоляването на впечатлението за известна хаотичност или разпокъсаност на изложението).

В „*Ритуални модели в българската лирика през соцреализма*” обект на изследване са текстове, публикувани в сборници и антологии в периода 1944 – 1989. Проследени са маршове, текстове, определяни като „химн”, като чрез посочените заглавия Е. Азманова е предпочела по-скоро да щрихира определена политическа и културна ситуация, отколкото да се вглежда в отделни стихотворения. Ракурсът на изследване, разбира се, е въпрос на избор на самия изследовател, но все пак бих си позволила да спомена, че напр. сравнението между различните варианти на националния химн „Мила родино” и предхождащите го „Републико наша, здравей” (1947 – 1950), „Българийо мила” (1951), а защо не и „Шуми Марица”, би довело до интересни заключения с литературен и екстралитературен характер. По отношение на марша е направено обобщението, че тази форма „се оказва реализация на новото направление в изкуството – соцреализма” (141). Интересна група представляват клетвите обети, чието внимателно разглеждане би позволило и разсъждения около представите за сакралност/псевдосакралност в диахронен план. Заключенията, до които достига авторката на труда, са формулирани в 5 точки, които подреждат и обобщават изложеното в съответната глава чрез стремеж към прегледност и яснота.

В заглавието „*1989 и българската лирика: промяна или подмяна*” присъства лексема („подмяна”), която има пейоративен характер, и това фокусира вниманието на читателя, кара го да търси в написаното спецификите на една лирика, която, ако е подменена, би следвало да не бъде същинска лирика, или, евентуално, да провиди механизмите, чрез които същинското, от което очакваме да се развива (променя), всъщност се замества (подменя) от нещо *квази*, от нещо *псевдо*. Проследяването на някои знакови текстове, създадени по повод случващото се през 1989 – 1990, от страна на авторката на разработката е направено чрез извеждането на определени акценти в сферата на тематичното, образното или метриката. Без да се спирам в подробности

върху направените наблюдения, ще маркирам само най-съществените според мен изводи, до който достига тази част от работата, като по-скоро го перифразирам – в разглеждания период ритуалната лирика се деритуализира. А авторката е предпочела да го каже така: „Промяната на езика води до подмяна на лириката, нейната ритуалност и моделите, с които се осъществява. Това прави проблематично съществуването на ритуална лирика.” (158)

Разработката завършва със заключение, което прави следното важно обобщение: „Литературната реализация на ритуалното слово се осъществява чрез вписването му в друг, по-голям текст. Така се изгражда важната връзка макротекст – микротекст, без която ритуалната лирика не може да функционира.”(159) Несъмнено, казаното позволява ново осмисляне, нови посоки в аналитичното търсене на аргументация, което предполага и възможно бъдещо задълбочаване на изследването.

Въз основа на направените наблюдения давам своя положителен вот за присъждането на Елена Азманова – Рударска научното звание „доцент”.

Проф. д-р Паулина Стойчева, СУ „Св. Климент Охридски”

REVIEW

of habilitation thesis of Elena Azmanova, entitled

“Ritualistic Texts in Bulgarian Lyrical Poetry in the Period after the National Liberation”

The dissertation leaves an overall impression of interesting topic connected with poetic genres (or forms) that usually remain outside the focus of literary critics' or historians' attention. The specific issues formulated as chapter and section headings are well chosen. The literary texts under discussion follow a chronological line of argument, albeit with some deviations.

The first part, entitled “*Ontology of ritualistic forms*” offers no specific definition for the concept of “ritual speaking”, instead, an attempt has been made at its descriptive delimitation. The author has reason to insist on functionality as the main distinctive feature of the texts under consideration. Predictably, the section entitled “genesis of ritualistic forms” deals with medieval Bulgarian literature, while also aiming at pointing to connections with modern Bulgarian texts.

However, some of the claims made need more careful formulation to avoid inaccuracies and discrepancies. In “*Ritual speech in Bulgarian lyrical poetry after the National revival*” it seems easy to discern that stress is insistently laid on the situational function of prayer and pledge – and with good reason. One of the important issues raised in the section entitled “*Between music and poetry: ritualistic codes*” is the relationship between ritualistic works and the *genre* category. The conclusion reached is that ritualistic texts have a rather “genre-like” behavior. The interest in the change of the lyrical persona in the context of Bulgarian literature's modernization in the period following the National Revival provides the focus in “*The change of the lyrical persona*”. It is connected with the dissertation's main thesis along the line of perceiving verbal rituals as a search for self-identification in prayers and pledges as opposed to verbal “inclusion” in hymns and marches.

“*Ritualistic speech and socialist realism*” is an attempt to study the processes making up the movement of Bulgarian literature during the respective period but some of the claims it makes connected with leading tendencies and period distinctions need more precision and clearer logical connections between specific observations or generalizations. The conclusion made with respect to marches is that “this form turns out to be a realization of the new direction in art – socialist realism”. In the heading “*1989 and Bulgarian lyrical poetry: a transformation or a replacement*”, the use of pejorative “replacement” gives rise to specific expectations or attitudes in the reader. The main statement related to them, in my opinion, is formulated as follows: “The change of language leads to the replacement of the lyrics, replacement of its ritualality and the models through which it is carried into effect. This makes the existence of ritual lyrics problematic.” (158)

In its present form Elena Azmanova's text offers possibilities for deeper discussion of the issues that have been raised based on a clearly formulated theoretical foundation.

Prof. Paulina Stoycheva, University of Sofia “St. Kliment Ohridski”